Diskuse

Nové aspekty „pražského jara“ ve staronovém pojetí českých soudobých dějin

Jan Mervart

Jen v málokterém období byla na Československo upřena pozornost světové veřejnosti takovou měrou jako roku 1968. V nejasném očekávání, že by se demokratizační úsilí Čechů a Slováků mohlo stát vzorem pro liberalizaci v dalších státech sovětského bloku, k československému politickému dění s nadějemi vzhlíželi intelektuálové od východního Berlína přes Moskvu až po Sofii. Západ zase s napětím sledoval, nakolik komunistický systém přijme zásady demokratické liberální společnosti, tedy především občanské svobody a omezení centralistické moci, a vstřebá kompromisy mezi principy tržního hospodářství a socialistickým plánováním.¹ Když po jednadvacátém srpnu obletěly svět fotografie sovětských tanků v pražských ulicích, zaplavily světový tisk články vyjadřující s osudem Československa nebyvalou solidaritu. Dodnes se v den výročí na stránkách evropského a světového tisku objevují titulky o „socialismu s lidskou tvář“ a „československém experimentu“.

1 Toto tvrzení ovšem neplatí pro tehdejší západoevropské studentské hnutí, jež naopak z krajně levicových pozic kritizovalo některé rysy „pražského jara“ jako nebezpečné směřování k nenáviděnému kapitalistickému systému. Náhledy západoevropských studentů na dění v Československu přesvědčivě zachytil Jaroslav Pažout v knize *Mocným navzdory: Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století* (Praha, Prostor 2008).

Hodnocení tohoto procesu se však liší jak u jednotlivých generací, tak v závislosti na rozdílných politických názorech, životních zkušenostech i osudech. Navzdory snahám o historickou objektivitu přitom tyto předpoklady platí i pro odbornou veřejnost. Následující text nicméně neaspiruje na historiografické hodnocení početné odborné či vzpomínkové literatury pojednávající o československých událostech roku 1968, nýbrž se hodlá zastavit nad jednou z posledních prací k tomuto tématu – nad knihou Jiřího Hoppeho *Opozice '68*.² Oproti tradičnímu zaměření na vývoj uvnitř Komunistické strany Československa či na zahraniční souvislosti „pražského jara“ autor ve své práci přibližuje tři vznikající uskupení tehdejší formující se občanské společnosti. Ústředním motivem celé práce je formulování požadavků těchto uskupení, vybočujících z daného rámce mocenského systému, stejně jako interakce jejich představitelů s politickým establishmentem KSČ.

Studie ve všech třech případech – tedy jak u sociální demokracie, tak u Klubu angažovaných nestraníků i Klubu 231 – Sdružení bývalých politických vězňů – zároveň zdařile rekonstruuje (v závislosti na šíři pramenné základny) vznik a postupné strukturování těchto organizací včetně jejich pokusu o legální vstup do společenského a politického života. Ukazuje přitom, jak všechny tři od určitého momentu narážely na nedůvěru komunistického vedení, které nejevilo ochotu akceptovat je jako relevantní organizace vyjadřující veřejné požadavky, ať již se jednalo o reformulování socialismu v sociálnědemokratické podobě, o politický dialog s nestraníky nebo o rehabilitaci politických vězňů odsouzených na základě zákona na ochranu republiky. Jestliže negativní společný jmenovatel pro rodící se občanskou společnost představovalo květnové plénum Ústředního výboru KSČ, kdy pod tlakem Sovětů i konzervativního křídla uvnitř strany samotní aktéři reformem odmítli veškeré spontánní (a tedy „nekontrolovatelné“) aktivity, zároveň platí, že nepřistupovali ke všem iniciativám od počátku stejně a ve svých názorech rozhodně nebyli zcela jednotní. Zatímco Klub angažovaných nestraníků se měl podle původních plánů Zdeňka Mlynáře stát vzorovou nově začleněnou organizací Národní fronty a K 231 nacházel zpočátku velké sympatie u ministra vnitra Josefa Pavla, příznačně nejvíce kontroverzí vyvolávaly snahy o obnovení sociální demokracie.

Celkové autorovy závěry jsou – bez ohledu na programové odlišnosti a sociální složení jednotlivých organizací i přes dílčí rozdíly v přístupu představitelů reformního procesu k nim – jednoznačné: československá reforma nesměřovala k zásadní změně mocensko-politického systému a likvidace mocenského monopolu KSČ nebyla na programu dne; ba co více, autor publikace – podobně jako Václav Černý ve třetím díle svých pamětí³ – naznačuje, že „pražské jaro“ v podstatě lhalo, neboť reformní komunisté ve vedení KSČ po selhání přesvědčovací taktiky hodlali při omezování činnosti sociální demokracie, KANu i K 231 využít mocenských a re-

2 HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha, Prostor 2009.

3 ČERNÝ, Václav: *Paměti*, sv. 3: 1945–1972. Brno, Atlantis 1992, s. 508 n.

presivních mechanismů, jejichž uplatnění bylo v přímém rozporu nejen s „Akčním programem KSČ“, ale i s veřejnými proklamacemi oblíbených komunistických politiků.

Detailní zpracování zmíněných společenských aktivit a kritický vhled do uvažování reformních komunistických politiků bezesporu znamenají významný přínos k důkladnému poznání československého roku 1968, k němuž ostatně autor *Opozice '68* svými edicemi a studiemi již dříve přispíval. Jakkoliv nepochybuji o tom, že se Hoppeho kniha pro budoucí badatele o „pražském jaru“ stane nezanedbatelným východiskem, dovoluji si zároveň upozornit na výzvy a otázky, k nimž její čtení provokuje. Většinu z nich přitom nevyvolávají samotná fakta, jež jsou podložena řádným pramenným výzkumem, ale celkový kontext, do něhož je autor v rámci svého interpretačního rámce zasazuje.

První otázka se vlastně netýká pouze roku 1968, ale v obecné rovině se vztahuje k celému období let 1948 až 1989 a jeho metodologickému uchopení. Jestliže autor jednačtyřicet let vlády KSČ pojímá jako „totalitní trajektorii“, která byla na osm měsíců „vychýlena“ Dubčekovou politikou směřující k „demokratickému socialismu“, je potom nasnadě, že se zpochybněním pokusu o reformu systému padá i ono výjimečné „interludium dějin“, a tudíž je možno vládu jedné strany v Československu po celé její trvání označit za monolitní totalitní období. Přestože Jiří Hoppe tuto myšlenku explicitně nevyjadřuje (zůstává u kritiky snah reformních komunistů, kteří se proti aktivitám občanské společnosti chystali využít zákonodárnou, výkonnou i soudní moc), vyznění jeho práce je nicméně imanentně zakódováno v samotném uchopení látky, kdy je komunistický režim v duchu modelu totalitarismu redukován na snahy KSČ ovládat společnost. Pro „pražské jaro“ tak platí staronové schéma, v jehož rámci na jedné straně stojí vznikající občanská společnost, směřující „na práh revoluce, jejímž cílem byla pluralitní demokracie a tržní hospodářství“ (s. 16),⁴ a na druhé straně potom demaskované stranické vedení, zpronevěřující se vlastnímu programu politických změn. Logika následné rovnice je potom poměrně jednoduchá. Je-li současně argumentace postavena na tezi, že roku 1968 byla „československá společnost stejně vyspělá jako v období první republiky a jako po roce 1989“ (s. 26) a že „intuitivně sledovaným cílem“ „pražského jara“ byla takto pojatá demokracie (s. 27), nemohou se jakékoliv snahy o omezení či reglementaci občanské společnosti jevit jinak než jako totalitní.⁵

4 Vymezení občanské společnosti, založené „na tržním hospodářství a demokratických svobodách“, se potom opakuje na s. 20 Hoppeho knihy.

5 Nakolik lze potom s tímto pojetím instrumentálně zacházet, mistrně předvedl Jiří Suk ve svém blogu na www.aktualne.cz (příznačné je, že jako hlavní argument současně používá Hoppeho knihu). Viz SUK, Jiří: Je v pražském jaru 1968 alternativa k dnešnímu kapitalismu? In: <http://blog.aktualne.centrum.cz/blog/jiri-suk.php?itemid=9163><http://blog.aktualne.centrum.cz/blog/jiri-suk.php?itemid=9163>, komentář z 8.3.2010 (staženo 28.7.2010). Sukův komentář v upravené podobě je také součástí tohoto diskusního bloku (s. 461–467).

Pro rozbor pronikání konceptu totalitarismu do západní historiografie stejně jako pro příběh jeho postupného vytěšňování není na tomto místě prostor, přesto však nebude od věci zmínit jeden z poznatků nedávné publikace, která s tímto konceptem kriticky pracuje. Katerina Clarková s Karlem Schlöglem v úvodu své srovnávací studie o vytváření vzájemných obrazů nacistického Německa a stalinského Ruska uvádějí, že dřívější historiografie byla v přístupu k této problematice často zatížena normativním hodnotícím rastroem vytvořeným z *univerzálií* moderní liberální společnosti. Ne že by podobný přístup podle nich nepřinášel jisté výsledky (zejména v materiálové rovině), brání však formulování jiných otázek a použití odlišných interpretačních vzorců.⁶ Přílišný akcent na hodnotové vymezení tak v podstatě uzavírá cestu k hlubšímu historickému vhledu do dobového způsobu myšlení a jednání.

Stejně tak se vnučuje pochybnost, zda světlo, jež je na vedoucí reformisty KSČ vrženo prostřednictvím liberálních měřítek, není poněkud matoucí. Odhlédneme-li od problematického tvrzení o směřování většiny společnosti k pluralitní demokracii a tržnímu hospodářství,⁷ je nutné si položit klíčovou otázku: Jakou povahu vlastně měly reformy prosazované tehdejším stranickým centrem? Interpretujeme-li ideová východiska „Akčního programu KSČ“, zjistíme, že prakticky nepřekračovala hranice leninismu a že často zmiňovaná nezpochybněná vedoucí úloha komunistické strany vycházela z konceptu socialistické demokracie, za níž se neskrývaly nové instituce, ale jiné formy rozhodování.⁸ Jakkoliv je možné tento model z dnešního pohledu kritizovat, demokratizace pod vedením KSČ tehdy nesměřovala a ani nemohla směřovat k pluralitní společnosti liberálního typu; ostatně projekt komunistické společnosti byl ve své podstatě od samého počátku založen především na ostrém vymezení vůči liberalismu.⁹ Význam reforem měl spočívat především v plné

6 CLARK, Katerina – SCHLÖGL, Karl: Mutual Perceptions and Projections: Stalin's Russia in Nazi Germany – Nazi Germany in the Soviet Union. In: FITZPATRICK, Sheila – GEYER, Michel (ed.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge – New York – Melbourne – Madrid – Cape Town – Singapore – São Paulo, Cambridge University Press 2008, s. 401.

7 Srv. s tvrzením Pata Lyonse z nejnovější práce o veřejném mínění v období „pražského jara“: „Průzkum jasně odhaluje slabou podporu veřejnosti v roce 1968 pro radikální revoluční politickou změnu, jako je okamžité přijetí přímé demokracie nebo návrat ke kapitalismu.“ (LYONS, Pat: *Mass Elite Attitudes during the Prague Spring Era: Importance and Legacy*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2009, s. 110.)

8 Leninský princip „demokratického centralismu“ se v podstatě neměnil, v rámci demokratizace se nicméně volalo po nutnosti „radikálně změnit praktiky“ (*Akční program Komunistické strany Československa přijatý na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 5. dubna 1968*. Praha, Svoboda 1968, s. 21). Jestliže se pojem „demokratický centralismus“ v „Akčním programu“ explicitně neobjevuje, pak je podle mého názoru důvodem pouze potřeba distancovat se od předchozího období vlády Antonína Novotného, kdy byl univerzálně užíván; návaznost na něj je ovšem nepřímou příznána v odkazu na pojetí socialistické demokracie v usnesení 13. sjezdu KSČ z roku 1966 (viz *tamtéž*, s. 19.).

9 Viz FRIETZCHE, Peter – HELLBECK, Jochen: The New Man in Stalinist Russia and Nazi Germany. In: FITZPATRICK, S. – GEYER, M. (ed.): *Beyond Totalitarianism*, s. 302. V tomto smyslu je více

realizaci „socialistické demokracie“, v jejímž rámci měla dostat prostor nejen odbornost, ale zároveň i všechny vrstvy společnosti včetně nestraníků.¹⁰

Skutečnost, že podle „Akčního programu“ měla pilíře socialistické společnosti tvořit především KSČ v součinnosti s Národní frontou,¹¹ potom nemůže vzhledem k pojetí této demokracie překvapovat. Stejně jako se nelze divit tomu, že demokratizace v socialistickém duchu měla *de facto* znamenat skutečnou realizaci leninských, a tedy tradičně komunistických principů. To je také důvod, proč vedoucí reformní komunisté znejistěli, když se na scéně začala objevovat sociální demokracie¹² a další alternativní uskupení, jež se vymykala vymezeným hranicím režimu. Samozřejmě že připravované vystoupení proti složkám vznikající občanské společnosti, jak je popisuje autor, bylo v rozporu s „Akčním programem“. Čteme-li však tento dokument pozorně, nepřímě z něj vyplývá, že v rozporu s ním by byly i politické organizace stojící mimo Národní frontu, neboť připuštění takového alternativy by zpochybňovalo celou její funkci a obecný smysl.¹³ Z pohledu vedoucích

než výmluvná osobní vzpomínka levicového britského historika Erika Hobsbawma: „Každopádně jsme nebyli liberálové. Liberalismus byl to, co selhalo.“ (HOBSBAWM, Eric: *Interesting Times: A Twentieth-Century Life*. London, Abacus 2002, s. 139.) Byť tento komentář pochází z odlišného britského prostředí, poměr komunistického hnutí vůči liberalismu vyjadřuje naprosto přesně.

- 10 Toto pojetí mělo minimálně tři zdroje, vycházející z diskusí o „demokratickém centralismu“, ekonomické reformě a vědecko-technické revoluci. O tom se mj. hovořilo již od počátku 60. let (zejména od XII. sjezdu KSČ roku 1962) a celá řada tehdy ještě novotnovských „kádřů“ se možnostmi úpravy ekonomického i politického modelu zabývala. Program reformních komunistů měl tedy obrovskou návaznost na režim Antonína Novotného (podobně jako celý proces), a to nejen v postavách Zdeňka Mlynáře či Oty Šíka a Radovana Richty, ale také v případech bývalého šéfa ideologického oddělení ÚV KSČ a jednoho z autorů „Akčního programu“ Pavla Auersperga.
- 11 „Na tvorbě státní politiky se podílí celá Národní fronta, politické strany, které ji tvoří, i společenské organizace. Politické strany Národní fronty jsou sobě navzájem partnery, jejich politické působení vychází ze společného politického programu Národní fronty a je samozřejmě vázáno Ústavou ČSSR, plně vychází ze socialistického charakteru společenských vztahů v naší zemi. KSČ chápe Národní frontu jako politickou platformu, která nedělí politické strany na vládní a opoziční v tom smyslu, že by se vytvářela opozice proti linii státní politiky jako linii celé Národní fronty a vedl se politický boj o moc ve státě.“ (*Akční program Komunistické strany Československa...*, s. 21 n.)
- 12 Na tomto místě by podle mého názoru více než dichotomní chápání sociální demokracie a KSČ (demokratická strana versus totalitní) byla přínosná historická analýza vzájemných vztahů těchto dvou politických stran. Vzhledem k tomu, jakým způsobem reálnou politiku sociální demokracie vnímalo komunistické hnutí, je nedůvěra členů KSČ (včetně bývalých sociálních demokratů) vůči ní do určité míry pochopitelná (minimálně z psychologického hlediska). Dokonce ani jeden ze zakladatelů totalitárního obrazu komunistického režimu Arthur Koestler ve svých pamětech na německou sociální demokracii výmarské éry nevzpomíná zrovna v nepříznivějším světle (viz KOESTLER, Arthur: *Arrow in the Blue*. London, Vintage 2005, s. 303 n.).
- 13 „Formování politických sil usilujících o popření celé této koncepce Národní fronty, o odstranění Národní fronty od politické moci vcelku, bylo vyloučeno už v roce 1945 po tragických zkušenostech obou našich národů s předválečným politickým vývojem tehdejší ČSR; je samozřejmě i dnes pro naši republiku nepřijatelné.“ (*Akční program Komunistické strany Československa...*, s. 22.)

reformistů, kteří si ostatně nic takového nedokázali představit (v tom se od Sovětů či domácích konzervativců nelišili),¹⁴ by něco podobného znamenalo ohrožení soudržnosti režimu, na jehož legitimitě, vycházející z „vítězného února 1948“, přirozeně trvali.¹⁵

Souhlasím s autorem, že případné zákroky proti sociální demokracii, KANu a K 231, jejichž plánování nelze (jak již bylo řečeno) přičítat pouze nátlaku domácích a zahraničních konzervativců, by bezpochyby odhalily slabiny demokratického socialismu realizovaného pod taktovkou KSČ. Aniž bych však chtěl tehdejší reformní komunistické politiky obhajovat, z jejich hlediska platí paradox, že zpronevěru „Akčnímu programu“ v podobě zákroků vůči nezávislým politickým organizacím nechápali jako porušení slibovaných společenských svobod, ale naopak jako jejich prosazování v duchu socialistické demokracie garantované systémem Národní fronty.¹⁶ Není přitom bez zajímavosti, že Dubčekovo vedení tehdy nenasadilo všechny páky k tomu, aby prudkému rozrůstání občanské společnosti učinilo přítrž. Ústavní zákon o Národní frontě ani takzvané zákonné opatření předsednictva Národního shromáždění (obě normy měly občanské aktivity postavit mimo zákonný rámec) jednoduše parlament (tedy plénium Národního shromáždění) neprojednával, neboť se jeho orgány postavily proti způsobu, jakým byly připraveny. Pokud autor za hlavní příčinu tohoto faktu považuje „rozklad mocenské pyramidy“ (s. 309), na základě výše načrtnutých tezí je v něm naopak možno spatřovat realizaci „Akčního programu“ v těch intencích, v jakých si to reformní komunisté představovali – jednalo se o pevně dané hranice, v jejichž rámci se měl uvolnit a zdemokratizovat

14 Viz např. autorem citovaný výrok Františka Kriegla (s. 26) či Josefa Smrkovského (s. 158). Pohled reformních komunistů velice přesně vyjádřil Čestmír Císař na dubnové krajské konferenci KSČ v Plzni: „Ojedinělé názory o nezbytnosti vytvořit novou politickou stranu s opozičním posláním jako masovou protiváhu naší strany nepovažujeme za správné. Pluralita politických stran bojujících o moc tak, že by byla v sázce sama podstata socialismu, odporuje potřebám a zájmům lidu, otevírá cestu k možnému zvratu ke kapitalismu a vytváří tudíž nebezpečí násilného střetnutí, vyvolává potřebu násilné obrany socialismu. Vznik opoziční strany s protisocialistickým programem by znamenal konec čs. experimentu vytvořit model demokratického socialismu.“ (Delegáti odložili hlasování o svolání sjezdu. In: *Rudé právo* (29.4.1968), s. 1.)

15 V programovém prohlášení KSČ se o únoru 1948 hovoří jednoznačně: „Únorové vítězství pracujícího lidu bylo důležitým mezníkem v socialistickém vývoji poválečného Československa, které vytvářelo předpoklady pro urychlený pochod k socialismu.“ (*Akční program Komunistické strany Československa...*, s. 4.)

16 Na tomto místě je opět nutno podotknout, že změna společensko-ekonomického systému nebyla dle představ reformních komunistů na pořadu dne: „KSČ považuje politické vedení marxisticko-leninské koncepce vývoje socialismu za podmínku správného vývoje naší socialistické společnosti. Bude uplatňovat v Národní frontě a v celém našem politickém systému marxisticko-leninskou koncepci jako koncepci politiky vedoucí tak, že pro ni bude získávat prostředky politické práce – ve všech složkách našeho systému i přímo v masách dělníků a všech pracujících – takovou podporu, která její vedoucí postavení demokratickými politickými prostředky zabezpečí.“ (*Tamtéž*, s. 22.)

společenský systém stalinských „převodových pák“. Komunistické vedení sice na zákonodárné orgány vyvíjelo silný nátlak, ale již samotný fakt, že jednoduše usnesení parlamentu neoktrojovalo, vypovídá o respektování přerozdělení moci v duchu zásad vlastního programu.¹⁷

Nakolik je dualistické pojetí dějin komunistických režimů interpretačně zavazující, současně ukazuje autorova bezradnost, s níž se zdráhá hodnotit Městský výbor KSČ v Praze, který se v jeho práci vyskytuje coby důležitý orgán podporující popisované občanské aktivity. Hoppe sice připouští vliv „nedisciplinovanosti“ nižších složek KSČ na celospolečenské dění, do dalších úvah se však nepouští (s. 26 a dále pozn. 919).¹⁸ Zohlednění širších odstředivých (především radikálně demokratických) tendencí uvnitř samotné komunistické strany, jimž by musel autor v nabourávání mocenského monopolu stranického centra přiznat minimálně stejnou roli, jakou sehrávaly popisované vznikající nezávislé organizace, by totiž zjevně narušilo jeho koncepci.

Jestliže Katerina Clarková s Karlem Schlöglem ve vzpomenuť srovnávací studii pro lepší porozumění stalinskému a nacistickému režimu navrhuje ustoupit o několik kroků zpět od univerzalistických liberálních hodnot, stejně tak se i já domnívám, že by bylo přínosnější vystoupit z dualistického modelu reprezentujícího komunistickou stranu na jedné straně a československou společnost na straně druhé a pokusit se o nové přístupy nejenom k „pražskému jaru“, ale k celému období let 1948 až 1989 a jeho jednotlivým fázím. Pokud dění v československé společnosti roku 1968 zkusíme nahlížet pod jinými úhly, může se zde nabízet řada neotřelých námětů: Jakou podporu měly ty skupiny rodící se občanské společnosti, které kritizovaly reformistické vedení KSČ z radikálně levicových či neostalinských pozic (například studentští aktivisté ovlivnění hnutím *new left*¹⁹ nebo libeňští „ultras“)? Existovaly mezi „levicovými“ a „pravicovými“ složkami občanské společnosti vzájemné kontakty? Jaký byl poměr jednotlivých složek československé společnosti vůči ekonomické reformě? Jaký byl vztah mezi centrem a periferií (především mezi vedením KSČ a jejími nižšími složkami)? Jaké vzájemné vztahy panovaly mezi radikálně demokratickými komunistickými intelektuály a dělnictvem? A v neposlední řadě, jakou roli v těchto procesech sehrával česko-slovenský rozměr?²⁰

17 Tvrzení o rozkladu mocenského systému navíc problematizuje povaha samotného Národního shromáždění, jehož složení se od posledních voleb roku 1964 prakticky nezměnilo.

18 Jak ukazuje základní výzkum na místní úrovni, platnost tohoto výroku mimo Prahu a Brno (v rámci českých zemí) je kromě toho značně problematická (viz např. MAŠEK, Jiří: *Činnost OV KSČ Mělník za Pražského jara: Leden až srpen 1968*, bakalářská práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové v roce 2009.)

19 Ve vazbách na západní studentské hnutí se této problematice podrobně věnoval Jaroslav Pažout v knize *Mocným navzdory* (viz pozn. 1).

20 S česko-slovenským rozměrem zachází Hoppe dle starého klišé o „demokratizaci“ a „federalizaci“, které je na tuto problematiku uplatňováno od jinak skvělé Skillingovy práce (SKILLING,

Abych předešel možnému nedorozumění, nevyčítám autorovi, že se těmito aspekty podrobně nezabývá – kniha je sama o sobě ve zpracování nového tématu geneze a zániku alternativních politických organizací roku 1968 přínosná – slabinou jeho přístupu ovšem je, že cestu k podobným otázkám, a tedy ani ke komplexnějšímu odkrytí povahy společenských procesů „pražského jara“, neotevívá. Lze tedy konstatovat, že výzva Michala Pullmanna zveřejněná před nedávnem na stránkách *Soudobých dějin*, v níž autor pléduje za diferencovanější přístup české historiografie k dějinám československého komunistického období,²¹ vyšla v případě *Opozice '68* naprázdno. V tomto slova smyslu tak Hoppeho výklad zůstává zahalen do staronového hávu, jehož pestré barvy nemohou zakrýt poněkud nenápaditý a strohý střih.

Hubert Gordon: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton – New Jersey, Princeton University Press 1976, s. 241–243). Hlubší vztahy mezi „federalizací“ a „demokratizací“ ve slovenském politickém myšlení a reálném dění roku 1968 zatím zůstávají v české historiografii prakticky nedotčeny, nezbyvá tedy než odkázat na inspirativní zahraniční studii: BROWN, Scott: Socialism with a Slovak Face: Federalization, Democratization and the Prague Spring. In: *East European Politics and Societies*, roč. 22, č. 3 (2008), s. 476–496. Jakkoliv je postava Vladimíra V. Kusína coby údajného agenta StB i KGB rozporuplná, po téměř čtyřiceti letech je nutné opakovat jeho zjištění, že KAN byl sice ryze český produkt, ale téměř nic nevíme o jeho slovenském ekvivalentu Združenie aktívnych nestraníkov (KUSIN, V. V.: *Political Grouping in the Czechoslovak Reform Movement*. London – Basingstoke, Macmillan 1972, s. 180).

21 PULLMANN, Michal: Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 703–117.